

SOLMAZ HACİYEVA
Bakı Biznes Universiteti
solmaz@mail.ru

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAFINA DAİR DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ (İngilis dili materialları əsasında)

Açar sözlər: tərcümə, nitq, dil daşıyıcısı, mənimsəmə, nəzəriyyə, müqayisə, ünsiyyət.

Key words: translation, speech, speaker, language acquisition, theory, comparison

Ключевые слова: перевод, речь, носитель языка, освоение, теория, сравнение,

Tərcümə dil əlaqələri prosesinin məhsulu olub hər bi dilin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən dövründə meydana çıxmışdır. Dil vahidlərinominasiya və ya adlandırma vasitəsi kimi çıxış etmiş, dil və nitq isə ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsan əşya və predmetlərə, ümumiyyətlə, hər şeyə ad verməyə çalışmışdır. Adlandırmağa ehtiyacı olan əşya formasından asılı olmayaraq təmas prosesində meydana çıxmışdır. Adlandırmanın ilkin vacib şərti fərqləndirmə mahiyyəti daşımışdır. Hər bir adlandırma üçün müvafiq dil vasitələrini kodlaşdırma və dekodlaşdırma vasitələrindən istifadə etmişdir. İki müxtəlif dildə eyni predmet adının fərqli kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması həmin predmet bildirən vahidlərin qarşılaşdırmağa əsas vermişdir. Beləliklə, dil əlaqələri prosesində adın bir dildən digərinə transformasiyası hadisəsi baş vermişdir. Bu proses. təbii ki, iki dil materialı üzrə getmişdir. Hər iki dilin daşıyıcılarına məlum olan əşya və predmet adlarının transformasiyası adları qarşılaşdırma kimi özünü göstərmişdir. Məsələn, хлеб-çörək, дерево-ağac, камень-daş və s. Fərqli dillərin daşıyıcılarından birinə məlum olan, digərinə məlum olmayan predmetlərdə nominasiya birtərəfli səciyyə daşımışdır. Əşyanın adı bir dildə olduğu halda, başqa bir dildə olmamışdır. Belə hallarda predmet və onun adı bir yerdə alınmışdır. Tarixi inkişafın ilk dövrlərində bu tipli sözalmalar. sonralar terminlərlə ifadə olunan anlayışları qavrama və mənimsəmə nəticəsində təzahür etmişdir. Təbii ki, yalnız əşya və predmetlərin, anlayışların adlarını bilmək ünsiyyət üçün yetərli olmamışdır. Dil vahidləri müəyyən qanunauyğunluq əsasında birləşərək və ya əlaqələnərək bitmiş fikri ifadə edən daha böyük dil vahidini formalaşdırmışdır. Ənənəvi dilçilikdə bu əsas vahid cümlə adlandırılmışdır. Cümlə informasiyanın bitmiş şəkildə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Bir dildə deyil, daha artıq dildə ünsiyyət saxlamaq tələbi ayrı-ayrı etnosların müxtəlif-iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələri prosesinin məhsuludur. İnsanların qida, ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədləri onların yaşayış məskənlərini dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Yaşayış üçün daha sərfəli və faydalı əraziləri qiymətləndirmək, eləcə də seçmək meyarları eynidir. Su, meşə, məhsuldar torpaq, zəngin bitki örtüyü, fauna, təbii təhlükələrdən qorunmaq sığınacaqları yedəyişmədə iştirak edən qəbilə və tayfaların eyni və yaxın ərazilərə miqrasiyasını reallaşdırmışdır. Bu da fərqli etnosların və bununla da fərqli dillərin daşıyıcıların passiv, eləcə də aktiv təmaslarının əsasını qoymuşdur. <<Məhz bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri-sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulyerici amil olmuşdur. Dil əlaqələri ünsiyyət prosesində dilin maddiləşən hissələrini başa düşmək, qavramaq zərurətini formalaşdırmışdır. Eyni dilin daşıyıcıları bir dilin vasitələrindən istifadə etmişdir. Başqa dil daşıyıcıları ilə əlaqələr informasiyanın bu dillərin hər hansı birindən digərinə transformasiyası, köçürülməsi zminində getmişdir. Beləliklə, sonralar tərcümə adlandırılan, mahiyyətcə bir dil materialının digər dil materialı ilə əvəzedilmə prosesi baş vermişdir. Bu prosesin kökü çox qədimdədir. Elm isə tərcüməni, tərcümə prosesini, onun ünsür və elementlərini, növ və üsullarını çox-çox sonralar öyrənməyə başlamışdır. Müasir tərcüməşünaslıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Tərcüməşünaslıq ümumfiloloji istiqamət kimi formalaşmış, uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində öyrənilmiş elm sahəsidir. Tərcümə nəzəriyyəsi xüsusi linqvistik elm kimi ötən əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Buna baxmayaraq indiyədək bir çox dilçilər, hətta tərcümənin fundamental problemləri ilə məşğul olanlar belə onun müstəqil linqvistik elm olmasına bir qədər şübhə ilə yanaşırlar. E.Allahverdiyeva tərcüməşünaslıq elmi və onun tərkib hissələrindən bəhs edərkən tərcümə probleminə daha bir çox tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O. XX əsrin ikinci yarısına qədər tərcümə ilə bağlı yazılmış əsərlərdə tərcümənin elm, yaxud bu və ya digər elmin tərkibində ayrıca istiqamət olması barədə konkret fikrin olmadığını göstərmişdir.

A.Reformatiskinin ötən əsrin 50-ci illərində irəli sürdüyü müddəaya görə, tərcümə nəzəriyyəsi müstəqil sahə deyil, bu nəzəriyyə müxtəlif elmlərə xidmət edir. Təbii ki, bu fikirlərin deyildiyi vaxtdan yarım əsrdən çox bir müddət keçmişdir. Ötən dövrdə tədqiqatçılar tərcümənin hansı sahəyə aid olması məsələsinə dönə-dönə qayıtmışlar. Şübhəsiz ki, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər saldıqda belə bu barədə olan əsas elmi

fikirləri ortaya qoymaq, onlara münasibət bildirmək lazım gəlir. V. Komissarov tərcümənin dillə daha çox bağlı olduğunu ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, tərcümənin əsas çətinlikləri dillərin xüsusiyyətləri və onların situasiyasını ifadə etmək üsulları ilə əlaqədardır. İnsanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə tərcümə vacibdir. Dil amilləri tərcümə üçün maneələr yaratdığı kimi, bu maneələri dəf etmək vasitələrini də verir. Hər bir dil quruluş və istifadə edilmək baxımından özünəməxsusluğa malikdir. Lakin dillərin əsasında eyni prinsiplər durur. Deməli, tərcümə prosesində dillərin uyğunluq xüsusiyyətlərini axtarmaq vacibdir. Bir çox tədqiqatçılar ötən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərini araşdırmaqla bağlı tədqiqatlar aparmışlar. B. N. Aristov, İ. R. Qalperin, A. Deyç, E. O. Kari, İ. V. Kaşkin, B. A. Larin, Y. D. Levin, İ. İ. Revzin, V. Y. Rozensveyq, Y. İ. Retsker, V. Rossels, L. N. Sobolev, A. V. Fyodorov, Y. Q. Etkind və başqalarının işlərində qeyd olunan məsələlər bu və ya digər səviyyədə işıqlandırılmışdır. Aydındır ki, tərcüməşünaslığın əsas və ilkin anlayışları da birinci növbədə bu işlərdə müzakirə, müqayisə və təhlil obyekt olmuşdur. Bununla belə, tərcüməşünaslıq məsələlərinin kifayət qədər həllini tapmaması yenə də üzdə olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəsi ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Tərcümənin linqvistik təhlilə cəlb edən Con R. Fyors dilin metadil funksiyası üzərində dayanır. Bu halda başqa dildə olan məlumat obyekt dilin vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Obyekt dilmənbə dildəki vasitələrə malik olmadıqda izah və şərtlərə müraciət edir. Otto Kade tərcüməni işarələr arası münasibət əsasında öyrənməyi vacib sayaraq yazmışdır: Tərcümə haqqında elm tətbiqi dilçilik sahəsinə aiddir. Hər bir elmdə olduğu kimi, bu sahə də müxtəlif elmlərdən faydalana bilər.

V. Komissarov tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsini yaratmaqla bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Onun qənaətinə əsasən, tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı-nitq fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğul olur. Bu fəaliyyətin həm nəticəsi, həm də onu təyin edən amillər müşahidə və təhlil olunur. Hər bir real prosesin öyrənilməsi mümkün olduğu qədər də zəruridir. Tərcüməşünaslıqla məşğul olmuş Azərbaycan tədqiqatçılarından B. Tahirbəyov yazmışdır ki, Tərcümə haqqında elm hansısa bir sahənin tərkib hissəsi deyil, müstəqil bir elmdir. Onun problematikasının tədqiqi göstərir ki, tərcüməşünaslığın obyektı mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır. bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlar aparılır. Əgər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, estetika, <<maşın tərcüməsi>> və ya başqa elmlər bu günədək tərcümə fəaliyyəti faktlarını və kateqoriyalarını öz daxilində izah edir və öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilərsə, bundan sonra bu kateqoriya və ehtiyacları tərcümə elminin

prizmasından baxılmalıdır.

Təbii ki, tərcüməşünaslığın elmi mənsubluğundan daha əhəmiyyətli olan məsələ müxtəlif sahə, xüsusən fərqli funksional üslublara aid materialların tərcüməsinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi idi. Tərcüməşünaslığın tədqiq tarixini təhlilə cəlb etdikdə qeyd edilən istiqamətlərdə araşdırmaların sürətlə artdığını görürük. Hər şeydən əvvəl, tərcümə nəzəriyyəsinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlmişdir. A.Lilova tərcümə nəzəriyyəsini aşağıdakı tərkib hissələrinə ayırmışdır: ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə nəzəriyyəsi, elmi tərcümə nəzəriyyəsi, ictimai-siyasi tərcümə nəzəriyyəsi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bölgünü, demək olar ki, funksional üslublar üzrə aparmışdır. Onun təsnifində bədii, elmi və publisistik üslublara aid materialların hər birinin tərcüməsi prosesində fərqli cəhətlərin üzə çıxması nəzərə alınır. Aydınır ki, burada bütün funksional üslublara görə ayırma aparmaq olardı. Lakin nədənsə, müəllif yalnız elmi, bədii və publisistik tərcümə ilə kifayətlənmişdir.

Digər tərəfdən, mənbə dildə kodlaşdırılmış informasiyanın obyekt dildəki qarşılığı və ya son nəticə kimi əldə olunan mətn müəyyən prosesin, daha doğrusu tərcümə prosesinin məhsulu olur. Bu prosesin özü də ümumi şəkildə tərcümə adlanır. Y.N.Marçuk tərcümənin müxtəlif təriflərini şərh etmədən və onlara münasibət bildirmədən işçi tərif kimi aşağıdakını qəbul edir: Tərcümə insanın dil fəaliyyətinin bir növü olub, onun nəticəsində müəyyən dildəki mətn başqa dildəki müvafiq mətnə çevrilir və bu zaman mətnlərin məna ekvivalentliyi saxlanılır. Müəllif tərcümə üçün vacib bir məsələni ortaya atır. Bir dildən digərinə tərcümə hər hansı mətni deyil, mənbə dildə olan mətnə ekvivalent mətni yaratmağı tələb edir. Tərcümənin qarşısında duran əsas vəzifə budur. Başqa dildəki məlumat yeni dildə olduğu kimi verilməlidir. Tərcümə-dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın bir istiqamətli və ikifazlı prosesidir. Bu proses zamanı məqsədyönlü təhlil aparmaqla ilkin mətn əsasında başqa dil və mədəniyyət mühitində onu əvəz edəcək ikinci mətn (metamətn) yaradılır; iki dil, iki mədəniyyət və iki kommunikasiya şəraiti arasındakı fərqlərin qismən modifikasiyaya uğratdığı ilkin mətnin kommunikativ effektini ötürməyə köklənməsini səciyyələndirən prosesdir.

Ədəbiyyat

- 1.R.Heydərov. dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. B., Elm, 2013.
- 2.E.Abdullayeva. Tərcüməşünaslığın nəzəri əsasları. B., Nurlan 2008.
- 3.A.A.Реформатский. Введение в языковедение. М.: Высш. шк., 1990
- 4.B.H.Комиссаров. Теория перевода. М.: Высш. шк., 1990.

С.Гаджиева

**Теоретических проблем перевода
Резюме**

В статье исследованы история развития и теоретические вопросы перевода. Так, языковые связи формируют понимание материализованной части коммуникационных процессов и важность восприятия. Также по степени важности происходит процесс замены с одного языкового материала на другой языковый материал.

С учетом этого, были исследованы теоретические аспекты процесс перевода, его элементы, виды и методы. Также было уделено внимание проблемам языкового процесса и их роли в развитии переводческой деятельности.

Поэтому проведение исследование проблем перевода имеет важную значимость с целью изучения теории перевода в комплексном виде, т.к. проясняются особенности, основные направления перевода, определяется круг задач, которые требуются как сегодня, так и в будущем изучить.

S.Gadjieva

**A study of the theoretical problems translation
Summary**

In the article the history of development and theoretical issues of translation. So, language communication form materialized understanding of the communication processes and the importance of perception. Also of importance is happening replacement process from one language to another language material stuff.

this in mind, the theoretical aspects of the translation process were examined, of its elements, types and methods. Also, attention was paid to the problems of the language of the process and their role in the development of translation activity.

Therefore, carrying out research of translation issues has an important significance to study the theory of translation as a complex, because clarified especially the main directions of translation is determined by the range of tasks that are required both now and in the future to explore.

**Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**